

Ана Митровски*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Београд

**Куће за сећање на Надежду Петровић, II део:
Траговима сећања и архивских извора
– кућа Петровића у Ратарској 32**

Рад се бави истраживањем сложеног односа између индивидуалног памћења прошлости, колективног сећања и документарне грађе проистекле из њих. Током анализе два наизглед различита полазишта у тумачењу индивидуалног памћења и колективног културног сећања, рад упориште налази у теорији културног памћења Јана Асмана (Jan Assmann), по којој је појединац увек субјекат памћења и сећања, али његово сећање зависи од друштвених оквира који га организују; али и савременим теоријама културе које прихватају утицај породичне баштине на културу. Уз појмовно изједначавање породичног и колективног памћења, обухваћено је историјско трајање породице Петровић (с посебним освртом на Љубицу Луковић, једну од кћери Димитрија и Милеве Петровић). Егзистенцију породице у Ратарској 32, током непосредних разговора с ауторком овог текста, господин Милош Коларж у сећањима прати у дугом временском периоду. Други, документарни начин сећања проистекао је из анализе архивских докумената који кућу у Ратарској идентификују као *место сећања* и воде ка дубљем разумевању друштвене епохе у којој су Петровићи живели, градили индивидуалне идентитете и идентитет породице и имали значајног утицаја на обликовање културног колективног памћења. Циљ рада је да се синтеза индивидуалног памћења, колективног културног сећања и документарног памћења разуме као основа за истраживање културног наслеђа. Рад је допуњен документима из архивских ресурса везаним за кућу породице Петровић у некадашњој Ратарској 32, делатност историчара Димитрија Мите Петровића и писмима, чиме ће бити потврђена теза да анализа с документарног становишта доприноси утврђивању објективности сећања на личности и догађаје о којима се говори с велике временске дистанце.

Кључне речи: сећање, породица Петровић, Љубица Луковић, Растко Петровић, документарна грађа, културна баштина

* fnaivk44@gmail.com ; <https://orcid.org/0000-0002-3803-0761>

1. Увод

У атмосфери супротстављања различитих савремених теорија на актуелну тему сећања и културног наслеђа по питању планирања и конзервације културног наслеђа, неке се теорије везују за прошлост као услов за остваривање културног континуитета, док друге само у садашњости проналазе аргументе за планирање будућег развоја колективног памћења. Предмет истраживања Дејвида Блајта (David W. Blight) су узроци и начини настанка колективног сећања и заборављања. Кроз „*listu razloga za tekući fenomen pomame za sećanjem iz perspektive istoričara*“ (Blajt 2009: 321) објашњава прошлост и износи сугестију о потреби заједништва теоретичара различитих научних области у коришћењу и тумачењу прошлости. Заснован на Бергсоновом филозофском учењу (Henri Bergson) да се акумулирано сећање на прошлост активира перципирањем у актуелној ситуацији путем асоцијација, став Мориса Албваша (Maurice Halbwachs) је да, осим асоцијације, подстицај за активирање личног комуникативног сећања зависи од социјалног или историјског догађаја. Јан Асман (Jan Assmann) анализира појам културног сећања и утврђује разлике између културног и комуникативног памћења. Са Алаидом Асман (Aleida Assmann) класификује врсте сећања на индивидуално, друштвено, политичко и културно. Алаида Асман се фокусира на културно памћење у чијим су симболима акумулирана лична и колективна сећања и које је институционално посредовано; као и на облике заборава који дели на колективни и пасивни културни. Пјер Нора (Pierre Nora) упозорава на дисконуитете у колективном памћењу и нестанак сећања на националне митове која су у прошлости одређивала колективни идентитет Француске. Нoha Naser (Noha Nasser) у свом приступу историчности културног наслеђа наводи да „*подручја наслеђа представљају слојеве еволуирајућих, традиционалних форми архитектуре и градње које су заједно креирале осећај за место*“ (Насер 2003: 468). Дефинише и да су циљеви процеса урбане конзервације и очувања културног значаја објекта физичка, просторна и друштвена димензија (Исто: 468). Тодор Кулић у критичком разматрању теоријских приступа култури сећања, попут Блајта, истиче да је „*немогуће раздвајање неуролошких, психолошких и друштвених чинилаца, као што је схематско свако стриктно раздвајање прошлости од садашњице*“ (Кулић 2006: 79). Ана Билиновић Рајачић, прихватајући Насерову теорију, наглашава да је планирање на овим подручјима у нераскидивој вези с прошлошћу и да „*kada se prave planovi za održanje i razvoj mesta kulturnog nasleđa, neophodno je da oni budu*

integralni deo holističkog viđenja razvoja zajednice“ (Bilinović Rajačić 2016: 26). Усама Румајед (Ousama Rumayed) наглашава да се преко објекта културног наслеђа могу истражити материјалне и нематеријалне компоненте локалних заједница. У материјалне сврстава: урбано ткиво, начин градње, становање; док нематеријалним сматра идентитете, културе, религије, вредности и начине живота. У истраживању културе сећања и политика заборава савременог српског друштва, Милена Драгићевић Шешић испитује феномене сећања и заборава у породичном сећању и начин на који се сећање о животу жена током Првог светског рата преноси или заборавља. Полазећи у спроведеној анкети од типова сећања и заборављања, из прикупљених сведочења о породичним сећањима, наглашава:

Борба за женско сећање, како за повратак жена у историју тако и у породично сећање – важна је борба. Иако се чини да је феминизам ту већ дао допринос, ово истраживање показује да предстоји много тога да се уради да би се допринело промени културног обрасца српског друштва и истинској родној равноправности (Исто: 179).

Уз увереност да се *промени културној обрасца* може допринети и изучавањем прошлости, овај рад ће покушати да аутобиографско/породично и документарно сећање постави као методолошку основу за шире истраживање културног наслеђа. Феноменом сећања ће се бавити кроз интегрисано сећање на грађанску интелектуалну породицу Петровић, спроведено анализирањем индивидуално/колективног сећања Милоша Коларжа, потомка породице и документарног памћења куће породице Петровић у некадашњој Ратарској 32. Кућа је схваћена као интегришуће место породичних сећања на коме се развијао *осећај за место* са симболичким осећајем заједништва (Халбвакс) и из њега путем развоја индивидуалних идентитета, идентитет породице. Из куће као објекта лоцираног у урбаном ткиву града, и по много чему атипичног начина живота породице током 19. и 20. века, у локалној заједници другачије културе и идентитета, профилисаће се током три генерације снажне личности историјског трајања (Димитрије, Надежда, Анђа, Растко), али и оне на неки начин потиснуте из културног сећања (Љубица Петровић Луковић, брат Влада). Приступ интердисциплинарној теми с културолошког и архивистичког аспекта изискује као најпогоднију херменеутичку методу с феноменолошким приступом истраживања.

2. Траговима сећања

Свог дома у дединој кући на Палилули радо су се сећала сва деца породице Петровић. Безбрижно детињство у природном окружењу, одрастање у богатом амбијенту интелектуалне породице, уз став оца „Свако дете је свет за себе, има своју нарав и носи у себи свој таленат. На нама родитељима, стоји да тај детињи таленат подржимо и унапредимо“ (Димитријевић 2002: 23 –24), омогућили су да се развију личности које су оставиле дубок траг у српској култури. Надарени за сликање, музику и писање, Петровићи су постизали изузетне резултате у областима којима су се бавили. И данас је сликарско стваралаштво Надежде Петровић, најзнаменитије сликарке епохе експресионизма код Срба, предмет историографских истраживања. С несвакидашњим успесима у бављењу сликарством, фотографијом, хуманитарним радом и друштвеним активностима била је узор сестрама и браћи, али уз родитеље и ауторитет у доношењу одлука. Бринула је о млађима, посебно о најмлађем Растку, рођеном 1898. године, не слутећи да неће доживети да дуго прати његов развој.

Растко, дечак од тринаест година, био је у балканским ратовима болничар-доброволац, али никада војник, био је дипломата, али никад политичар; био је идејни зачетник надреализма, али никада надреалиста; био је талентовани цртач, а да није постао сликар, био је сувише слободан да би опстао међу слободним зидарима; бивао је много ван отаџбине, али никада није постао емигрант (Шуљагић 2003: 143).

Позната су писма Толстоју младе Анђе Петровић, у којима од великог писца тражи помоћ за народ Босне и Херцеговине по анексији од стране Аустроугарске. Милица Петровић Мишковић је ауторка збирке родољубивих песама под насловом *Песме*, штампане 1910. у Новој штампарији Давидовић.

Рекло би се да су најживља сећања на Љубицу Петровић Луковић (1885–1979) и на њен живот остала у кругу породице, у реалности из које су сви млађи Петровићи потекли. Данашњој културној јавности је, уз пословну и преписку с члановима породице, као извор за истраживање њеног живота доступан једино разговор, то јест, мемоари како је сама говорила, са Костом Димитријевићем.¹ Љубица Луковић се том приликом сећа својих предака, идиличног детињства, борава у

¹ Димитријевић 2002: 5-118.

Минхену са сестром Надеждом, студија виолине у Прагу, Минхену и Паризу, повлачења преко Албаније с народом и братом Растком. Говори и о свом супругу Милораду Луковићу, директору Друге женске гимназије² и сину Сретену, који је нестао почетком априла 1945. године: „Син ми је био васпитан у српском патријархалном духу, веровао у Бога, краља и отаџбину, и као такав одазвао се позиву четника за мобилизацију [...]“ (Димитријевић 2002: 10). У жељи да сачувају сећање на сина, Љубица и њен супруг су одлучили да све што имају оставе народу. По њеним речима, то је био мотив за поклањање куће у Професорској колонији и све покретне имовине Народном музеју у Београду, уз услов да збирке (слике Надежде Петровић, преписка, лични предмети и Расткова збирка слика страних уметника, афричка и мексичка збирка, збирка уметничких предмета, рукописи, библиотека, преписка [...]) буду изложене у породичној кући Луковића у Љубомира Стојановића 25. Тим поводом је о првом послератном легату Народном музеју и вредној колекцији говорио Лазар Трифуновић.³ Љубица Луковић поводом отварања музеја наглашава: „[...] За сваку књигу сваку плочу икону и слику, све што је од Растка остало морала сам дуго и заморно да се објашњавам са Американцима [...]. Данас је све то ипак овде. Међу зидовима и у земљи у којој смо сви ми били увек најсрећнији.“⁴ Музеј је за посетиоце био отворен до 1986. године, када је, због лоших услова за чување уметнина, Меморијална збирка Надежде и Растка Петровића морала бити враћена у депое Народног музеја. Током наредног периода поједина дела су била излагана у оквиру сталне поставке или тематских изложби Музеја, али не и као целина. Кућа од културног значаја у Професорској колонији је остала празна и изложена пропадању. Тек су се 2024. године стекли услови за њену рестаурацију и ревитализацију и Спомен-кућа Надежде и Растка Петровића је 15. маја 2025. поново отворена за јавност. Љубица Луковић је поново помињана у културној јавности као дародавац Народном музеју Србије, али не и као виолинисткиња, чија се фотографија „Љубица Петровић са виолином“ Надежде Петровић, из 1910. године, чува у Народном музеју Србије. Није помињана ни као сликарка. Њених слика нема у галеријама и музејима, мада је тврдила да је велики број поклонила „Галерији Петра Бељанског“ (Димитријевић 2002: 12), Институту за онкологију и Медицинском факултету у Београду.

² Према информацији из Просветног гласника. Сл. Органа Министарства просвете од септембра 1932. године. Год. XLVIII, бр. 9 стр. 950, чланак 01 указом се Луковић Милорад, директор Реалне гимназије у Панчеву, чиновник III положајне групе I степена (С. Н бр.26603 од 26-VIII 1932. год.) премешта у Другу женску реалну гимназију у Београду.

³ М.Г. „Колекција светске вредности“. Борба, 20.1.1968.

⁴ Даница Радовић. „Данас је то све, ипак овде...“. Борба, 1.02.1975.

Данас је понека од слика у Збирци Павла Бељанског у Новом Саду, док се слика „Цвеће у црвеној вази“ из 1958. (44,5 x 49,5) може видети у понуди аукцијске куће из Београда, што наводи на претпоставку да се и друге слике Љубице Луковић налазе у приватним колекцијама.

Породична кућа Љубице Луковић је поклоном Народном музеју постала легат. Разнородне уметничке збирке Надежде и Растка Петровића су музеализоване и легату дале статус музеја.

Милош Коларж се Љубице Луковић, сестре своје баке Милице Петровић Мишковић, сећа из доживљене прошлости – по физичком изгледу, непријатном гласу, динамичности, интелигенцији и конфликтној природи, која је посете породица двеју сестара често чинила безразложно непријатним. До интензивирања сукоба је дошло после смрти њихове сестре Зоре (1949), при подели заоставштине коју је Зора успела да спасе из Ратарске 32, после бомбардовања 1941, и чува у сасвим малом преосталом делу породичне куће где је и сама живела. Подела родитељског имања била је повод за нове конфликти (Коларж, лична комуникација, 20.9.2025).

Ма како било емотивно и субјективно, лично сећање увек је у реконструисању појединих фрагмената из прошлости зависно од социјалног окружења. По Бергсону (Anri Bergson) сећање може бити подстакнуто асоцијацијама у тренутно перципираној ситуацији. Могу га активирати социјални догађаји, датуми, ситуације или места у оквирима за сећање појединаца (Bergson 192: 146). Морис Албваш (Maurice Halbwachs) се међутим у својој теорији фокусира на социјалне и историјске догађаје и сматра их пресудним за активирање индивидуалног сећања, које је често посредно, под утицајем друштвене средине којој се припада. То је од посебног значаја код сећања на познате, друштвено ангажоване личности какве су били Надежда и Растко Петровић. Надежда је умрла 4. априла 1915. у Ваљеву, Растко 15.8.1949. у Вашингтону. Сахрањен је на вашингтонском гробљу Рок Крик. Његови посмртни остаци пренети су 1986. г. у Београд, уз помоћ Ива Франгеша (Ivo Frangeš), и уз посмртне свечаности положени у породичну гробницу Петровића на Новом гробљу. Бригу о заоставштини Растка Петровића у Америци, где је у дипломатској служби⁵ од 1935, по тестаменту је преузео његов пријатељ Иван Франгеш (Ivan Frangeš).⁶

Како би испунио последњу вољу пријатеља, Иван Франгеш успоставља комуникацију са сестрама Растка Петровића, Милицом

⁵ Више о Растку Петровићу као дипломати и књижевнику у Петровић 2023.

⁶ Иван Франгеш (1899-1972) правник и дипломата, од 1944. отправник послова посланства у Вашингтону.

Мишковић и Љубицом Луковић. Писмом од септембра 1949. обавештава их да је Растко Петровић преминуо у понедељак 15. августа од тромбозе срца, у присуству свог блиског пријатеља Ваплера (Wapler, Arnould)⁷. Говори о његовим плановима, последњим данима живота и црквеном обреду:

[...] Crkveni obred održan je u pravoslavnoj crkvi u Vašingtonu. Protojerej Šundrić iz Pitsburga došao je u Vašington da izvrši opelo. Mnogobrojni njegovi prijatelji došli su na pogreb. Njegov je grob u Rock Creak Cemetery u sjeni jednog ogromnog razgranjenog drveta.

О почетку извршења тестаментa Растка Петровића, Милош Коларж (2025) наводи:

После Расткове смрти у лето 1949. године, бригу о његовој заоставштини преузео је у складу са тестаментом његов добар пријатељ Иван Франгеш. Он је заоставштину, према Растковој жељи поделио на два дела. Његове личне предмете и имовину, спаковао је у један велики сандук величине око 1,5 X 1,5 X 3 метра и, после доста перипетија око транспорта, послао породици у Београд. Други део, који је Растко према тестаменту наменио београдском Универзитету, оставио је у магацину у Вашингтону. Ту је требало да остане, по Растковој жељи, док се ситуација у Југославији не промени и буде могуће да Универзитет одвоји једну собу где би била изложена његова библиотека, слике које је он сакупио од значајних уметника међуратног доба које је он лично познавао. Његова збирка предмета које је сакупио у Африци и Америци и његова збирка грамофонских плоча на којима су снимљени Афрички и Индијански ритуални плесови и музика, као и филмови и фотографије које је сам снимио током својих путовања. У тој соби би професори и студенти могли да проучавају тај материјал и уз шољицу чаја, дискутују и разговарају о свему.

Прва испорука, намењена породици, стигла је у Београд око 1954. године.

Почетком шездесетих година, почела је да попушта забрана на Растка и његова дела. Дотле је он био под потпуним ембаргом и проглашен за „емигранта“ што је имало посебно значење, а што он у ствари није био. Реч „Емигрант“ је била врло опасна ознака за непријатеље комунизма

⁷ Arnould Wapler, у то време саветник Амбасаде Француске у САД.

који су пред њиховом навалом побегли из земље и, по њиховом речнику значила је „непријатељ народа“. Он у ствари није био емигрант, односно није емигрирао у иностранство пред долазак комуниста, јер је десет година пред њихов долазак, као дипломата службено био у иностранству. Проблем је био у томе што под утицајем извештаја о масовним стрељањима и масакрима над српским интелектуалцима које је добијао од оних који су успели да побегну из земље, није смео да се врати (Коларж, 2025).

У безуспешним покушајима да са Универзитетом у Београду успостави комуникацију поводом испоруке дела заоставштине Растка Петровића, Иван Франгеш је донео одлуку да заоставштину пошаље Растковој породици која би се даље тиме бавила. На адресу Милице Мишковић је стигао пакет филмова које је Растко снимио у Америци. Породица га је вратила с поруком да не жели распарчавање Расткове имовине намењене Универзитету. Љубица Луковић је свој пакет примила и свесрдно захвалила. То је био повод за прекид комуникације с породицом Милице Мишковић и даљи преговори су се одвијали само с Љубицом Луковић. Током лета 1966. године Љубици Луковић је испоручен огроман сандук из Америке. На инсистирање другог дела породице на објашњењу, упутила их је на Ненада Поповића, свог адвоката. Породица Милице Мишковић се најпре обратила Универзитету, који није реаговао, а потом суду и редакцији „Политике експрес“.⁸ Љубица Луковић је задржала заоставштину намењену Универзитету и већ 1967. године објавила да је своју кућу у Професорској колонији са свом имовином поклонила Народном музеју. (Коларж, лична комуникација, 2025).

То су догађаји који су претходили оснивању Музеја Надежде и Растка Петровића. До онога што Милош Коларж назива „Парадоксом легата Љубице Луковић“ и што залази у мотиве за оснивање Музеја, дошао је у самом Музеју, сазнавши за постојање колекције од 64 писма која је Иван Франгеш упутио Љубици Луковић, у периоду од септембра 1949. до марта 1970. године.⁹ Том приликом је, у новом времену и на новом месту у односу на време и место првобитно доживљеног, оквир његових успомена попуњен новим детаљима из прошлости. По Амбвашу: „Нова

⁸ У листу Политика експрес је у периоду од 29. августа до 3. септембра 1966. год. објављено шест чланака под заједничким насловом „Чудни путеви заоставштине Растка Петровића“.

⁹ С обзиром на то да обим писама превазилази простор овога рада, наводимо само поједине одломке. Писма се, као архивски документи, чувају у Меморијалном музеју Надежде и Растка Петровића и пасивна су сведочанства о вртлогу једног времена и људима у њему. Као таква, представљају богат ресурс за даља истраживања са различитих аспеката. Одломци писама су преузети у оригиналном облику, без интервенисања на правопису и интерпункцији.

слика, пројектована на чињенице које смо већ познавали, открива нам у њима једну и не само једну црту која у тој слици налази места, те захваљујући њој поприма јасније значење“ (Амбваш 1968: 50).

У писму из марта 1954, након изношења тешкоћа око формалности у вези са транспортом сандука с Растковим личним стварима, Иван Франгеш наводи појединости о књижевним делима Растка Петровића насталим у Америци:

[...] ja imam u mojoj kući 2 mala sanduka sa Rastkovim hartijama. To su nesređene kopije, engleski prevodi. Rastko je ostavio:

Veliki roman o povlačenju srpske vojske preko Albanije, pisan još pre 1934. godine i taj je roman preveden na engleski i promjenjen utoliko što je Rastko glavno lice romana doveo na [...] u Ameriku; za taj roman prvo bez izmena, a posle sa izmenama Rastko nije mogao naći izdavača. Ja lično smatram da je taj roman, u srpskom originalu, jedno od najvećih dela u našoj literaturi. U engleskom prevodu gubi mnogo u lepoti jezika i genijalnom prikazivanju situacija;

- 1) Rastko je napisao jedan pozorišni komad na engleskom jeziku „The Sabines“, i za to Rastko nije mogao naći izdavača.
- 2) Rastko je ostavio 3 poglavlja jednog istorijskog romana iz vremena renesanse u Italiji. Na tome je Rastko radio kratko vreme pred samu smrt. To su samo rukopisi, crteži i beleške. On je namerno uzeo renesansu jer se ovi romani mogu najlakše plasirati u Americi [...] (Коларж, 2005).

Feb. 23, 1965.

Draga gospođo Luković,

[...] Rastkova zaostavština ne postoji. Ona je bila prezadužena. Da sam bio pametan pustio bi da čamac ode niz vodu, da se stvari prodadu na jednoj dražbi i da ja dignem ruke [...] ja sam otkupio po sudbenoj proceni celu zaostavštinu i preuzeo da platim sva potraživanja koja bi se naknadno pojavila. To nije bilo lako. Ali što je za mene bilo važno jest da je Rastko umro kao veliki gospodin koji nikome nije ostao dužan ni jedan groš.

Vi ste mi rekli da pošaljem slike u Paris, a sve ostalo u Beograd.

Nemojte očekivati da ćete naći među slikama 3 Picasso-a i Modigliani-a, stare drvoreze itd. Sve to ide, kao trajna uspomena, kao spomenik za dobar ukus jednog velikog književnika, jednom američkom univerzitetu koji će pristati da odredi „jednu sobu gde će mladi književnici i pesnici moći da rade i da popiju šolju čaja“. Rastko ih je sam izabrao. Zbog toga ih nije prodao. To nisu slike, kao što Vi zamišljate, od velike vrednosti, ali su simbol i trajni dokaz njegovog dobrog, kulturnog ukusa. On je to izabrao kao spomenik, trajan spomenik svoje ličnosti [...].

26. feb.1965.

Draga gospođo Luković,

[...] Što Vas u stvari interesuje? Kako vidim iz Vašeg poslednjeg pisma, to su „slike od velike vrednosti“ t.j. slike koje je Rastko namenio sobi na univerzitetu [...]. To su male slike, važnije zbog dobrog ukusa nego velike cene. Tu je:

- 1) Jedan Picasso, iz plave (modre) periode, ulje 24 cm x 31 cm.
- 2) Jedan Picasso, crtež sa crnim mastilom na žućkastoj hartiji, žena sedi sa knjigom u ruci, 12 ½ cm x 17 ½ cm.
- 3) Jedan Modigliani, crtež na motroj hartiji sa crnim krejonom, 44 cm x 26 cm
- 4) Jedan Cocteau, crtež, crno mastilo, bela hartija, 18 cm x 26 ½ cm
- 5) Jedan Rodin, crtež u vodenim bojama 21 ½ cm x 29 cm.
- 6) Jedan Kisling, uljane boje, 19cm x 25 cm
i šest crteža (skice, studije) iz doba renesanse: najveća 20 1/2 cm x 33 cm, a najmanja 15 x 18 cm.

19. maja 1966.

Draga gospođo Luković,

Sa najvećim zadovoljstvom ću Vam poslati knjige i gramofonske ploče u Paris.

Pošto je taj sanduk 2 puta veći a 4 puta teži od onoga afričkog koji je na putu za Paris, moraću ga poslati iz Baltimora [...]

24. jula, 1965

Draga gospođo Luković,

[...] Mislim da je Vaša ideja da sklonite slike u Vašoj kući veoma dobra. Utoliko pre što ne znam šta bi drugo mogli da radite kad stignu ostale stvari. Tu ima svega i svačega i вреди jedino za neki muzej ili nekoga koji voli afričke i meksičke stare stvari. Ja se dopisujem sa Vama i šaljem stvari Vama jer ste Vi jedini koji se interesujete za to. Kad sam poslao filmove Vašoj gospođi sestri ona mi je pošiljku vratila. Prema tome, oni ne mogu da se žale.

Милош Коларж (2025, лична комуникација) тим поводом наводи:

Na kraju ona (Ljubica Luković, dop. A. M.) uviđa da bi Rastkove stvari, sve osim slika teško mogle da se unovče u Parizu, a istovremeno dolazi na bolju ideju da svoju memljivu kuću ponudi Narodnom muzeju kao legat pod nazivom SPOMEN MUZEJ NADEŽDE I RASTKA PETROVIĆA.

Spomen muzej bi ovim sa svim Nadeždinim slikama koje poseduje imao i kompletnu Rastkovu zaostavštinu. Narodni muzej bi zauzvrat rekonstruisao celu zgradu, izvršio hidroizolaciju a njoj obezbedio stan i atelje na spratu. U Rastkovu zaostavštinu koju je nameravala da ostavi Muzeju, ona još uvek ne uključuje njegove slike, naročito Pikasa. Saopštava tu ideju Frangešu i on je sa oduševljenjem prihvata i šalje joj sanduk sa stvarima. Sanduk stiže na njenu adresu 20.7.1966. godine.

[...] Ljubica je svečano poklonila svoju kuću Narodnom muzeju ali prepiska s Frangešom se nastavila u vezi sa slikama koje joj on polako šalje na adresu u Parizu.

Iz pisama koja su usledila, jasna je namera Ljubice Luković da u Parizu proda dve Pikasove slike. Slika iz Pikasove plave faze je imala sertifikat i uskoro se nije pominjala u prepisci. U nastojanjima da za sliku „Žena s knjigom“ od Pikasa dobije sertifikat, Ljubici je pomagao Frangeš savetujući joj da se za pomoć obrati Vapleru, visoko rangiranom diplomati na čijim je rukama Rastko i umro [...]. Posle svih neuspešnih pokušaja da se dođe do sertifikata, slika je završila u Beogradu (Kolarž, 2025).

Kuће у Ратарској 32 господин Коларж се сећа из времена свог детињства. „Степениште ка подруму те куће је било баш стрмо“, претаче у речи слику сећања дечака док евоцира успомене на дом породице Петровић. Употпуњује је страхом од спуштања у подруме те огромне куће, који га је обузимао док је слушао речи упозорења, гледао гестове, покрете присутних одраслих из окружења, дакле утицаје из колективног мишљења. Себе види и у дечачком пентрању по стењаку на месту где би на београдској Палилули, према Гарашаниновој улици, по сећањима из неких других извора, требало да се простирао виноград. Лично сећање дечака повезује с колективним преко данашњег изгледа простора – степеништем и рупама поред бочног улаза у ташмајданску пећину. Ту пећину је Надежда гледала са свог прозора док је сликала своју симболистичку слику „Острво љубави“¹⁰, додаје податак из колективног памћења. У разматрању те теме, Морис Албваш тврди да се у индивидуалном памћењу „сећамо само онога што смо видели, урадили, осетили или мислили у једном тренутку времена“, то јест да се наше памћење не подудара с памћењем других, али указује и на прожимање аутобиографског и колективног памћења. Под колективним памћењем Албваш подразумева памћење групе којој појединац припада и чијим се искуствима и сећањима проширују границе аутобиографског памћења. У овом раду се породично окружење сматра носиоцем колективног

¹⁰ Сliku „Острво љубави“ Надежда Петровић је сликала 1907/1908. године.

памћења. Наш саговорник се сећа епизода у одрастању, страха који је осећао пред тим стрмим степеништем, али памти и сазнање о догађају коме није могао да присуствује – трагичној смрти родоначелника породице Петровић, Хаџи Максима, која се око 1884. године догодила управо у једном од тих подрума. Стекао га је из писма Зоре Петровић упућеног брату Растку у времену његовог боравка у Америци. Албваш то памћење дефинише као *йозајмљено йамћење*, преузето од других чланова групе којој се припада (Албваш 1968: 63). И када је породична кућа уништена у немачком бомбардовању, простор подрума је имао своју улогу у колективном памћењу. „Несрећна Зора је некако успела да оно што је остало у рушевинама пребаци у тај преостали подрум и да спаси“. Том сликом страдања, накнадно преузетом из колективног памћења предака, проширени су оквири аутобиографског сећања нашег саговорника. Страдао је тада и највећи део богате колекције уметничких предмета коју су Петровићи деценијама стварали у кући у Ратарској 32. „Све се претворило у пепео и прах“, аутобиографско је сећање Љубице Луковић (Петровић) испреплетано с колективним памћењем. До личних или посредованих сећања на трауматичан догађај дошли су и остали чланови породице, складиштили их у својим сећањима са заједничком потребом да их даље преносе потомцима с циљем буђења интересовања за прошле породичне догађаје и личности. Њихово колективно сећање тим процесом постало је *међујенерацйјско*. Историјска чињеница да у том бомбардовању није страдала само кућа Петровића, него и читав крај на београдској Палилули, придружује породичном сећању Петровића сећања других страдалих породица, догађају даје друштвену димензију и сећање постаје дугорочно. По теорији сећања Алаиде Асман (Aleida Assmann): „Kako prelazimo nevidljivu liniju između kratkoročnog i dugoročnog, otegovljeno, implicitno, heterogeno i nejasno sećanje, koje se gradi odozdo nagore, pretvara se u eksplicitno, homogeno i institucionalizovano sećanje koje ide odozgo nadole“ (Асман 2006: 76). А. Асман, за разлику од свих других облика активних сећања који укључују и заборављање, културно сећање сматра пасивним обликом који садржи и комбинацију сећања и заборављања. Односи се на функцију прикупљања огромног броја информација у архивима, музејима и библиотекама. Специфичност културног сећања огледа се и у сталној доступности информација уском кругу стручњака и могућности да из пасивног прелазе у активан облик, да буду памћене или заборављане. Алеида Асман анализира седам облика заборављања на основу тога да ли су неутрална (аутоматско, одгођено и селективно), негативна (деструктивно/репресивно, дефанзивно/саучесничко) или позитивна

(конструктивно и терапеутско). Заборављање смештено у архив описује термином *огіођено* (Асман 2018: 2).

3. Сећања из архивских извора

У традиционалној улози установа културе да чувају и памте (архиви, музеји, библиотеке), тек ће се у 20. веку, наћи упориште за продор појмова *сећање* и *памћење* у научни дискурс. Након бурних разматрања многозначности ових појмова, устаљен је појам *колективно памћење*, као друштвени феномен. Последње деценије 20. века донеле су, осим редефинисања концепта културе и поновне типологије културне баштине, прихватање утицаја породичне баштине на локалну и преко ње на глобалну културу, што је најочигледније код породичне баштине посебно значајних личности. (Митровски 2023: 217).

3.1. Документарна збирка Мите Петровића

Као пример за пут докумената од историјске вредности из приватног власништва до архивске збирке Државне архиве Краљевине Србије, наводимо приватну збирку историјских списа Димитрија Мите Петровића, прилежног сакупљача и приређивача изворне грађе. Митина кћер Љубица Луковић се сећала велике количине прикупљене грађе која ће касније у Државној Архиви бити организована у архивску збирку: „У породичној библиотеци било је на хиљаде књига... Почасно место заузимала је велика очева збирка докумената из Првог и Другог српског устанка [...]“ (Димитријевић 2002: 15-16).

Вредну збирку старих писама и историјских докумената Државна архива ће, након вишегодишњих преговора државног архивара Михаила Гавриловића и Мите Петровића, историчара и тада већ пензионисаног председника Пореске управе, касније откупити и њоме обогатити фондове Државне архиве, заштити архивску грађу и учинити је доступном.

На почетку преговора о преузимању грађе, у обраћању Управнику Српске Државне Архиве Михаилу Гавриловићу, од 8. јануара 1902. године, Димитрије Мита Петровић, поред осталог, износи чињенице о начину, простору прикупљања грађе и њеној природи:

Од пре двадесет и три године, бавим се прикупљањем свију старих писама и докумената од историске вредности, по целој Краљевини и ван ње, као што сам то напоменуо у предговору моје прве књиге

„Финансије и Установе обновљене Србије“, и за то време прикупио сам знатан број важних историских докумената, већином откупљивањем... Част ми је извести Вас, да ћу своју велику збирку старих писама и докумената све од историске вредности, у своје време радо уступити новооснованој Државној Архиви. (АС, АС, ф I п 1/1902.).

Пред сам крај преговора, Надежда Петровић 4. априла 1911. године писмом, које ће и само постати архивски документ, јер је у то време својим уметничким и друштвеним ангажовањем већ изашла из приватних оквира, обавештава др Михаила Гавриловића да ће, због очеве тешке болести, она предати на откуп Државној архиви: „целу збирку т.ј. сва акта, која имамо о новијој српској историји за 20.000 дин., с тиме да нам се цела сума исплати у једанпут, као и да збирка носи назив скупљача мога оца Мите Петровића“. У потпису: „С најдубљим поштовањем Надежда Петровић Акад. Слик., и настав. Жен. Гим.“ (К N 38 АС; АС, ф I п 16/1911.).

Срп. Краљ. Државна Архива је 15. јуна 1911. примила признаницу о исплаћеним средствима Државној Архиви ради откупа збирке докумената од Димитрија Мите Петровића. (АС, АС, ф I п 81/1911.), а упис у Сумариј бр. 167 од 3. јуна 1911. гласи: „Из куће покојног Мите Петровића, председника Пореске управе пензији, пренето је 40 фасцикула откупљених акта и докумената“. Архивска Збирка Мите Петровића је формирана с граничним годинама грађе 1711–1899, а чине је претежно документа устаничке Србије и Кнежевине Србије.

Преписка из Спомен музеја Надежде и Растка Петровића 1906–1949, садржи и писану поруку Мите Петровића Растку Петровићу, датiranу 6.10.1906. Преносимо је у целини (Шуљагић 2003: 3):

Ове ратне белешке које сам довршио 1880, дакле пре 26 год. треба прорадити, пречистити и извести у два дела и то: први који обухвата војничка кретања, стање ратно из 1876–1878. год. и други део да обухвати све остале догађаје на Јавору и Топлици.

На овоме послу требао сам да отпочнем радити ове јесени, али ме је болест помела. Ако оздравим то ћу извршити и у првом делу унети сва документа која имам а која сам нека и доцније прикупио; на случај да подлегнем болести, која ме мучи, онда нека то изврши мој син Растко кад дорасте или која од мојих кћери.

Порука Мите Петровића упућена сину или некој од кћери, с одликама тестаментa, али не у оном у правном, званичном смислу исказивања последње воље, него с исказаном жељом да деца заврше

посао коме се сам страствено предавао, садржи елементе којих су архивски документи лишени. У њима нема онога што је претходило и онога што се очекује да ће се догодити. Не говоре о породичним односима, очекивањима, надама, личним сећањима. Подаци проистекли из истраживања личних сећања и архивских докумената, као у овом примеру, доприносе објективнијем и целовитијем сагледавању времена, људи и догађаја о којима је реч.

У сећању на оца, Љубица Луковић много година касније, у разговору с Костом Димитријевићем, износи податке о путу грађе Мите Петровића до Државне архиве као званичне институције:

Те драгоцене очеве ратне белешке или хронике сачувала сам заједно са цртежима. У ствари, они су неким чудом остали поштеђени из згаришта наше бомбардовањем срушене куће. Поменуте очеве ратне записе уступила сам Народном музеју у Чачку, који је 1955. године објавио прву свеску под насловом *Ратне белешке Миће Петровића*. Та књига приказује догађања са Јавора 1876, док је остала у рукопису друга свеска посвећена борбама на Топлици 1878, коју сам поклонила Архиви Србије. Нешто касније у издању исте установе штампана је и та очева хроника под насловом *Борба на Топлици* коју је приредио професор Драгоје Тодоровић. Заправо, обе ратне хронике мог оца, на моју молбу, најпре је прекуцао и средио професор Урош Џонић [...] (Димитријевић 2002: 19-20).

3.2. Ратарска 32 у архивским документима

Приложени административни документи у власничком и урбанистичком смислу сагледавају имовинско-правне односе у породици Петровић. Сачувани су у приватној архиви Милоша Коларжа (лична комуникација, 24.5.2024) и у архивима државних установа.

1. На основу планова Републичког геодетског завода, Катастарске општине Палилула бр. 953-680/18, којим се потврђује да је копија верна архивском оригиналу из 1932. године, утврђено је да се кућа у Улици Краљице Марије 32 (некадашњој Ратарској) налазила на површини парцеле од 847m². Парцела је ужом страном излазила на улицу, као и прочеље куће великих габарита, укупне површине од 257m², с основом у облику обрнутог слова П, симетричних бочних трактова. У подземној етажи су се налазила (по другим изворима) два дубоко укопана подрума са степенишном везом са стамбеним делом. На парцели је видљиво и постојање једног већег и три мања помоћна објекта.

2. На плану за исту локацију бр. 953-680/18, где је копија плана такође верна оригиналу, важећем од 1946. г. до 1967. године, површина парцеле са објектима износи 596,25m². Површина куће је 73,20m². Виде се и два мања и један већи помоћни објекат. Кућа је лоцирана у средини половине парцеле према улици.

Анализом планова је закључено да је укупна површина парцеле до 1946, због регулације улице Краљице Марије (тј. Ратарске, па Улице 27. марта), смањена за 231m². Значајним смањењем површине локације са прочеља ка регулационој линији, велики део куће је срушен. Мали преостали део је залазио у дубину плаца. Регулација улице изазвала је промене у имовинским питањима јер је спроведена кроз насељене блокове.

3. Тапија коју је „Кварт палилулски актом својим јавио суду 21. маја 1902. г. под бројем 4242, да је за наплату потраживања Петра Миленковића б. адв. изложио јавној продаји непокретно имање Јована Хаџи Максимовића б. овд. Чиновн. И то: плац са кућом од тврдог материјала у Ратарској ул.бр.32, а које се граничи и има простора и то: са лица Ратарске улице (19.75) деветнаест метара и седамдесет пет цм. Са зачеља до плаца Димитрија Петровића (14.35) четрнаест метара и тридесет пет цм. Са десне стране до Катарине Вељовића (50.05) педесет метара и 05 цм. Са леве стране до Илије Хаџи Максимовића (51.15) педесет један и петнајест ц.м. и исто уступио у својину г. Мити Петровићу пред.пор. управе у пензији за 19001.00 динара као највећу цену давшем. На основу & 489 грађ.суд.пост. првост за вар. Београд издајући ову тапију купцу г. Петровићу проглашава га за правога сопственика купљеног имања, тако да са истим по својој вољи располагати може. Такса у 191.20 дин. наплаћена. Од првост суда за варош Београд 13 Маја 1904. године у Београду. Бр. 14398. у потпису Судија, Живко Ј Аћимовић.
4. Сведочанством Општине београдске, потврђеним Судом вароши Београда 31. маја 1856. г. под бр.7133 и 27. маја 1872. бр. 10032 и писменој деоби потврђеној судом вар. Београда 14. марта 1885. год. бр. 2707 уверава се свака надлежна власт да је „плац са зградама постојећим у Палилули у Светогорској улици под бр. 19 (77) право сопствености Димитрија Петровића пореског надзорника...” из датог Сведочанства се види да плац излази на Светогорску улицу ширином од 24.75 метара, с десне стране 53.75 м, с леве 54.45 метара. Даље се наводи да је плац са зачеља до Јована и Илије браће

Хацимаксимовић телеграфиста овд. 27.44 метара). Плац је измерен и потписима суседа, писара и инжењера потврђена је исправност мера. За председника Општине београдске потписао га је кмет, судија Петар Јањић. На следећој страни Сведочанства потврђује се „да је имање у овој тапији описало право својине Димитрија Петровића, пореског надзорника и Суд вар. Београда, на основу горњих потврда оверава. Такса је наплаћена“. У потпису Председник суда К. Н. Христић, с.р. Да је овај препис веран своме оригиналу, јамчи Мита Петровић, председник цар.управе Сведочанство је издато 2.априла 1904. год. у Београду.

Ова тапија потврђује поделу имовине услед природно настале смене генерација.

Као и остали наведени документи, у породичној архиви Милоша Коларжа чува се и писмо, нека врста предуговора о куповини имања:

5. Наследницима масе покојног Димитрија Петровића председ. Цар. управе у пенз. Београд

Купио сам данас од Вас имање пок. Оца у битољској ул. бр. 71¹¹ величине око 1400 метра лице 24,75 м... за 600.000 дин. с тим да пола 300.000 дин. исплатити код Суда када ми будете преносили тапију, што треба да буде у року од 3 месеца од данас када ћете ми и имање предати на руковање. Остатак куповне цене од 300.000 обавезујем се исплатити на следећи начин: на шест месеци по преносу тапије и исплате од 200.000 положићу Вам 100.000 и тд.... Дуг управе фондова који је на имању примам на себе на половину а та ће се сума одбити приликом исплате последње рате... Ви пристајете да пропустите интабуланди управе фондова у случају да се ја поуздам (нечитко) ради (нечитко) од интереса 12 посто на који сам се обавезао место (нечитко) овог месеца господину Петровићу (нечитко). Ово писмо служи као претходни уговор даби поравнао (нечитко) уз ово писмо полажем 30.000 (нечитко) икао потврду овог нашег споразума са садржином овог писма и са изменама слажем се. Тодор Савић трговац 15 Децембар 1923 год Београд

Да највећа вредност куће у Ратарској није у њеном материјалном постојању, потврђује данашње колективно сећање на породицу и људе различитих талената и особености, који су надживели своје време.

Хаци Максима Петровића, најстаријег Петровића, генерације су у породици и ван ње, памтиле као предузимљивог винарског трговца

¹¹ Светогорска улица у Београду је између 1913. и 1946. носила назив Битољска.

посвећеног добробити породице. Осим куће, подигао је и кафану у време када су, како је забележио Нушић, бројне кафане на простору Београда биле једини израз јавног живота. Стицање материјалних вредности није тог патријархалног човека спречавало да у својој деци развија религиозност, жеђ за знањем, позитиван однос према животу. Податак да је у кући Димитрија Мите Петровића свако од бројне деце имало своју собу, указује на њену величину, импозантну за то време. „Као и већина кућа имућнијих Београђана са пуно деце и наша је имала укупно десет светлих и пространих соба, за оно време веома лепо намештених“, лично је и емотивно сећање Љубице Луковић на ентеријер куће. И наставља:

Највећа просторија била је трпезарија коју смо звали сала, сва у арапском дуборезу као у митрополији, док су около биле ниске софе са свиленим покривачима по зидовима наше куће била је читава галерија слика. Ту је највише било Надеждиних слика од којих су многе у рату пропале, што никада нећу прежалити. (Димитријевић 2002: 15).

О истом простору, на сличан начин пише Растко Петровић у писму сестри Љубици Петровић од 27. децембра 1907, описујући прославу породичне славе Светог Стевана (Шуљагић 2003: 3).¹² Милош Коларж о сали у којој се прослављала породична слава говори:

Претпостављам да се радило о главној просторији кафане коју је држао отац Димитрија Петровића, Хаци Максим. Њу је Димитрије (Мита) после очеве смрти и по повратку у Београд из Краљева, по мојој претпоставци, затворио, зазидао улаз са улице и претворио у породичну трпезарију.

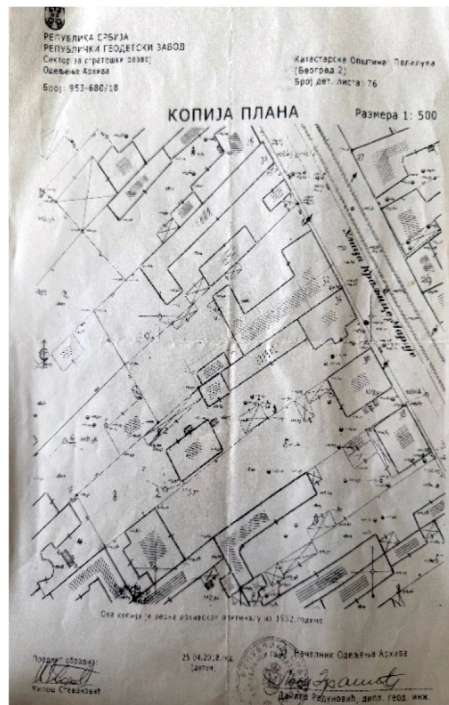
Наведени примери указују да индивидуална сећања на великој временској дистанци бивају подложна променама, све већем утицају туђих сећања и тежем утврђивању објективности исказаног.

¹² У раду под насловом „Пером и објективом: куће за сећање на Надежду Петровић“, објављеном у броју 13 часописа *Књижевство*, поткрала се грешка коју овом приликом исправљамо. Наиме, породична слава Петровића није била Свети Никола, како је наведено, него Свети Стеван. Захвалност за исправљање ове грешке дугујемо љубазности господина Милоша Коларжа који нам је указао на њу.

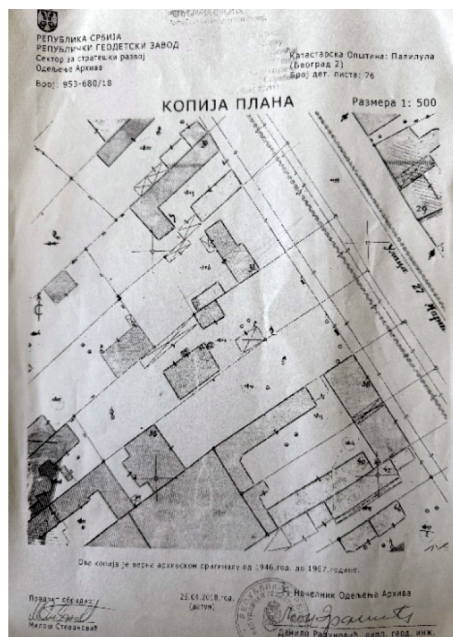
4. Закључак

Унутар дискурса културе сећања, у овом раду су анализирана сећања сведока времена познате породице Петровић и архивска грађа тумачена као институционализовани облик сећања. Првим делом рада обухваћена су лична сећања потомка породице Петровић и сећања из писаних извора, с посебним освртом на Љубицу Луковић; заоставштина Растка Петровића и развој Спомен-музеја Надежде и Растка Петровића до његовог поновног отварања 2024. год. у Београду. У другом делу рада анализирани су кућа у Ратарској 32 и пут приватне збирке докумената Димитрија Мите Петровића до институционализовања у архиву. Кућа Петровића, срушена у бомбардовању Београда 1941. године, истражена је на основу катастарских докумената. Искуствена и документарна сећања, упркос свим својим разликама, поред осталог да су једна динамична а друга статична, једна проживљена а друга смештена у архив и потенцијално активна, обједињена су у новом простору и новом времену, у кући за сећање на Надежду и Растка Петровића. Њихове приватне уметничке збирке биле су окосница за оснивање Спомен-музеја као институције културе у којој је културно памћење свест о значају и смислу прошлости. Збирке су музеализовањем поклоњеној кући Љубице Луковић дале својства музеја. Као сви други, и спомен-музеји су, од утемељења музеологије као науке првих деценија XX века, и редефинисања њихове улоге под контролним механизмима државе, почели да мењају свој идентитет. Кроз процес музеализације развио се посебан однос према духу места и духу времена.

Рад је подељен на поглавља, а сви његови сегменти прожети породичним/колективним сећањем Милоша Коларжа познаваоца и члана породице Петровић, што је допринело њиховом повезивању, али и потврђивању тезе да се документарно и колективно сећање допуњују и доприносе дубљем разумевању предмета истраживања и већој објективности, посебно при изучавању са велике временске дистанце.

Слика I Копија плана катастарске Општине: Паличула из 1932. године
Преузето из приватне архиве Милоша Коларжа

Слика II Копија плана катастарске Општине: Паличула од 1946. до 1967. године
Преузето из приватне архиве Милоша Коларжа

Извори:

Istorija Fondova Arhiva Srbije: 1900–1922. Tom 1, knj. 2, 7-25. Prir. Ljubinka Škodrić. Beograd: Arhiv Srbije, 2019.

Privatni fond porodice Kolarž

Писма Ивана Франгеша упућена Љубици Луковић из фонда Спомен-музеја Надежда и Растко Петровић, преузета из фонда Милоша Коларжа

Литература:

Assman, Alaida. *Duga senka prošlosti*. Prevela s nemačkog Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Assman, Alaida. *Oblici zaborava*. Prevela s nemačkog Aleksandra Bajazetov. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.

Assman, Alaida. „Sećanje, individualno i kolektivno“. U: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Sladeček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović Trifunović Tamara, 71–86. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015.

Assmann, Jan. „Kultura sjećanja“. U: *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić; Sandra Prlenda, 45-78. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 2006.

Bergson, Anri. „Materija i memorija: ogled o odnosu tela i duha“. Beograd: Izdavačka knjižarnica „Gece Kona“, 1927.

Bilinović Rajačić, Ana. „Planiranje, konzervacija i (održivi) turizam u kontekstu kulturnog nasleđa“. U: *Kulturno nasleđe, kultura sećanja i tradicionalizam*, ured. Marko Škorić, Pavle Sekeruš, 11–30. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2019.

Blajt, Dejvid. „Pomama za sećanjem: Zašto i zašto danas“. U: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, ed. by Sladeček, Michal, Vasiljević Jelena, Petrović Trifunović, Tamara, 335–340. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.

Brajović Saša, Borožan Igor. „Minhenske poruke i simbolizam u delu Nadežde Petrović“. Naučni skup posvećen Nadeždi Petrović (1873–1915), 15–17. Novi Sad: Muzej Spomen-zbirka Pavla Beljanskog u Novom Sadu, 2016.

Connerton, Paul. „Seven types of forgetting“. *Memory Studies* vol. 1 no. 1, (January, 2008): 59–71.

Dimitrijević, Kosta. *Ratarska 32. Kuća Petrovića*. Beograd: Stručna knjiga, 2002. (Ćirilica)

- Dragičević Šešić, Milena. „Predate oltaru boginje Lete: zaboravljene u istoriji – nestale u porodičnom sećanju“. U: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu*. 25–26, uredništvo iz zemlje i inostranstva, 159–184. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti Beograd, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 2014. (Ćirilica)
- Halbwachs, Maurice. „La Memoire collective“. Presses Universitaires de France, Paris, (1950) 1968: 35–79. S francuskog preveo Aljoša Mimica. Preuzeto sa <https://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/56/63.pdf> (Pristupljeno 10.8.2025).
- Kodrić, Lejla. *Digitalne informacijske usluge u baštinskim ustanovama*. Sarajevo: Biblioteka Sarajeva, 2010.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja – Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006. (Ćirilica) Preuzeto sa: academia.edu/9679479/Kultura_secanja
- Mitrovski, Ana. „Perom i objektivom – kuće za sećanje na Nadeždu Petrović“. U: *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 13, (2023): 192–229. Dostupno na: <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/184/182> (Pristupljeno 16.8.2025). (Ćirilica)
- Nasser, Noha. „Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Turism, and Sustainable Development“. *Journal of Planning Literature* 17, (2003) (4): 467– 479. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0885412203017004001> (Pristupljeno 17.8.2025).
- Nora, Pierre. „Izmedju sjećanja i povijesti“. *Diskrepancija* 8/12, (2007): 135–165.
- Petrović Ž. Predrag. „Književnost, kultura i politika u diplomatskim pismima Rastka Petrovića“. Naučni sastanak slavista u Vukove dane 52/2, (2023): 163 –171. (Ćirilica)
- Petrović, Rastko. *Prepiska*. Prir. i komentare napisala Radmila Šuljagić. Beograd: R. Šuljagić, 2003. (Ćirilica)
- Rumayed, Ousama. „Urban Heritage and Sustainability in the Age of Globalisation“, 2024. Preuzeto sa <https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/obp.0412> (Pristupljeno 1.8.2025).
- Sladaček, Michal, Vasiljević Jelena i Petrović Trifunović Tamara. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Škodrić, Ljubinka. „Formiranje fondova Državne arhive 1900–1922“ u: *Istorija Fondova Arhiva Srbije* Tom 1, 1900–1922. knj. 2, 7–25. Prir. Ljubinka Škodrić, Beograd: Arhiv Srbije, 2019. (Ćirilica)

Houses in Memory of Nadežda Petrović, Part II: Traces of Memory and Archival Sources — The Petrović House at Ratarska 32

This work examines the complex relationship between individual memory, collective memory, and the documentary materials that emerge from them. By analyzing two seemingly divergent approaches to interpreting personal remembrance and cultural collective memory, the study grounds itself in Jan Assmann's theory of cultural memory. According to Assmann, the individual is always the subject of memory and remembrance, yet personal memory is shaped by the social frameworks that organize the individual. This perspective aligns with contemporary cultural theories that recognize the role of family heritage in shaping cultural identity. Within this conceptual framework—which places family memory on equal footing with collective memory—the paper explores the historical continuity of the Petrović family, with particular attention to Ljubica Luković, one of the daughters of Dimitrije and Mileva Petrović.

The family's presence at Ratarska 32 is reconstructed through the long-term recollections shared in direct conversations between the author and Mr. Miloš Kolaž. A second, documentary mode of remembering is developed through the analysis of archival records that identify the house at Ratarska 32 as a site of memory. These documents provide deeper insight into the social era in which the Petrović family lived, formed individual identities, shaped their family identity, and contributed significantly to the development of cultural collective memory.

The aim of this work is to understand how individual memory, collective cultural memory, and documentary memory intersect to form a foundation for researching cultural heritage. The study is supplemented with archival materials related to the Petrović family home at the former Ratarska 32, the scholarly work of historian Dimitrije Mita Petrović, and family correspondence. These materials support the argument that documentary analysis contributes to establishing an objective framework for understanding personalities and events that are otherwise viewed from a considerable temporal distance.

Keywords: memory, Petrović family, Ljubica Luković, Rastko Petrović, documentary material, cultural heritage

Примљено 1. 9. 2025.

Одобрено 5. 11. 2025.